

Мана „Хальмг унн“ газетин 57-ч номерт обкомн сегэлэртэр Джимбин Бембэ хальмг келнэ тускар цон үгмүдэр темдгдэж, нэрн билгин келнэ эрхн төрмүд йилгэжэ тайв. Эн төрмүдиг күүнджэ хагьлхн тускар мана газет „Хальмг унн“ бас түүрүн статьяс барлчкв.

Хальмг келнэ эрхн төрмүд хагьлх ээлэн күлэдэйнэ. Тер тинм биш гидж күн келдэж чадшго, юнъгад гихлэ, эн джилэс авн эклэд мана школомуд хальмг келэр колдхмн, учебникс, газетмүд, художественн произведениймүд бас хальмг келэр элвдж гарчана. Мана олн күч-көлсчнр эврэннь келэр газет, легтр умшчдан дурга. Тер учрар эн келнэ өргдэжүлхн тускар зүткэн уга.

Шин терминс

Нег эрхн керг—хальмг келнэ талин келнэс орсн үгмүд шингьлэгн. Тер үгмүд нургулдж орс келэр дамдждж ордж ирнэ.

Эн төриг хагьлхн кергт, түүрүн болдж тангьгчнн эрдм-сургуулин отдел хальмг келнэ шин терминс (шин үгмүд) батлдж, курсг баях багшнр дунд күүр-күүндвр келдэ, тер үгмүдиг таслдж йилгэв. Эн нег сэн йовдл болв. Ода багшнр эн тускар нег гардвр авч, нег дууггар келдэж, нег баядлгтгяр заах зэвтэ. Болв эн грамматикн шин авсн терминсиг цааранднь ясрулдж хайлах кергтэ.

Мана социалистическ эдлэхүгнн бслт дахдж, хальмг келнэ кесг олн нанчн шин терминс олзлгдэжана. Эн шин үгмүдиг хальмг келнэ орулдж авч цагт, эс гидж орчулх цагт, кесг олн айнгяр, эс гэж хаджгар бичдэ йовдл бас баянэ. Орчулгчнэ тускар мана газет „Хальмг унн“ чик хаалгэж ордж йовна. Омэран орчулгч бичгдлж кесг үгмүд, ода саянэр, эвинь олдж орчулгдл, мана олн күч-көлсч хальмгүдт саянэр медгнэ. Ода цагт мана газет „Хальмг унн“ кесг чинрэн геесн үг авч, келгэж өргдэжүлджэйнэ. Одахн газет саяхн эвтнх орулдж нег үгмүд орчулв: „баралхв“, „мбрлв“.

Болв одачн зэрм үгмүд онгдгана олзлгднэ, улгулрхл, „боевые задачи“—гисн үгмүдиг „дээч төрмүд“ гидж орчулдж, дээч төрмүд уга, дээч амтн баяхас биш. Дакад нег дакдэж „халунар тосдэжачана“ гидж орчулдж.

Болв газет бдр ирвэс ясрад, хальмгшрад йовна. Эн кевэр колдхлэ, мана газет ик бслт күйчхмн.

Терминэ туск төриг гардх, шин орх үгмүдиг хальмгшрулх, газетин, издательствин, келнэ халха колдлчнрэс терминологическ комисс гаргьхмн. Тер комисс ямаран үг орчулдж олзлж, ямаран үгнр орчулгч тер кевтнэ, грамматическ ямаран чилгч биччлн тускиг бас күүнджэ гаргьх зэвтэ.

Терминэ төрмүдин нег эрхн айнгнэ—географическ терминс болн тедниг ягьдэж бич-

Хальмг келнэ эрхн төрмүд

хнн туск төр. Омэран эн терминсиг бичхнн тускар хаджгар шиндвр гарсар, манд одачн эднэ тускар батта зокал уга. Терунд нег ним хаджгар йовдл баянэ. Цуг географическ терминсиг солулгго, тер кевтнэ бичхм гисн шиндвр хаджгар. Улгүрнэ: Азия, Грузия, Англия, Франция. Терунэ нег мбр дор тер шиндврт ия, не гидж чилгчтэ талин келнэс орсн үгмүдиг ий гидж хальмг чилгч бич бичхмн гидж баянэ. Улгүрнэ: революций, партин, воскресений. Географическ терминс гидж йилгэлгго, цугтгднэ нег чилгч бичхмн. Улгүрнэ: Грузи, Англия, парти, Ази. Кемп—Азия-гидж үлдэсн цагт, падежар хуврсн цагт ним болхмн: Азиян, Азияд, Франциян, Францид. Мана санаггар болхла, Азин, Азид, Францин, Францид-гидж бичлэ хальмг келнэ зокаста болх билэ.

Чикяр бичлгнэ тускар

Мана хальмг келнэ чикяр бичлгнэ (орфографин) төр—бас нег эрхн чинртэ керг. Хальмг келнэ зокалин ода баядлг авад халахла—ийр олн төр хагьлгдэж уга, кесг төррэр күүндвр кех кергтэ. Ганцн ав, тав, дав—гидж үлдврүмүдиг зэрмдэн гурвн-дөрвн айнгяр биччхэнэ. Улгүрнэ: абав, абув, авув, йосар болхла эн үгүдүр бингрсн цагта: ав-в-вдн. Тер мег олн айнгяр наатк үүлдврүмүд бичгднэ: дав-в-вдн, даб-в-вдн. дав-у-вдн. Мана санаггар болхла, эн цон үүлдврн кергт нег зокал гаргьхмн. Эн үүлдврүмүдин бингрсн цагин залгьлт в—гидж үзг биш, у гидж үзгяр дамдждж бингрсн цаг бүрднэ гидж батлхмн. Тер цагт эн үгмүдиг баядлгт болх: ав—у—вдн, дав—у—вдн.

Хойрдврар болхла, дөрвд болн торгүд келгнлэ холвата йир олн зүткитэ үгмүд баянэ. Тедн нургулдж эгшг үзг бичх цагт гарна. Тер төлэд, дөрвд болн торггд гилдэн уга, шинзокал гаргьхмн. Тинм зокал гаргьгар селсн юмн баяла, болв терүг амтн мелсн уга. Улгүрхл, о болн у хойр үзг эндүргднэ, тер цагт у бичхмн гигад батлчхмн. Улгүрнэ: ховах биш, хувах. Дакад у болн о үзгүд эндүргдсн цагт, у үзг бичхмн: бмс биш, умс; хбв биш, хув.

Телү мегяр наадк зүткдлэйтэ үзгүдин тускар бас ним зокал гаргьхмн: а-а үзгүд эндүргднэ улгүрнэ: дакад биш, дакад; альк биш, алк; И-у-үзгүд бас эндүргднэ—бушкүр биш, бишкүр; бшүмүд биш, бшүмүд.

Игдэж күүнджэ хагьлхлэ, зүткэн уга, мана хальмг келнэ орфографин керг чик хаалгьх орх.

Хальмг келнэ чикяр бичлггн батлдж нег зокал—тер эгшгүлин таарлт. Болв дөрвд келэр болхла, эгшгүд таарлтан геенэ. Тер эгшгүдин таарлтн улм батлхнн кергт, хальмг үгмүд бичхн шин үзг авч кергтэ. Хальмг үгд ү үзг олзлдж, тер үзгн хату эгшгүдлэ таарулдж бичхмн. Тер

цагт и үзг нейтралн болшго, эгшгүдин таарлт улм батрх зэвтэ.

Улгүрнэ: малын, сургьудын, болв фулин, уулдврн, джилнн.

Тер цагт хату эгшгүдлэ и бичх, джблн эгшгүдлэ и бичх гидж зокал гаргьхмн. Болв дегд икяр аяхм биш, түүрүлд йир баярц болдэ медгдэ: Бадмын, Санджын, тоогьын.

Тас күүндгдэд уга төрнэ—үгин брэлнэг ягьдэ таслдж, шин мбрт бичхнн туск төр. Мана хальмг келнэ хадвр үзгүд дегд олар даралджд бичгднэ. Тингэд үгин нилдврйр (слотар) салгьлтгн йир зовлнкта болна. Улгүрнэ: колдмшчнр гисн үгн ода цагин зокал болхла, салгьдэ бичдэ болшго. Эн учр деерэс, үгн эгшг үзгүдин тоогьгар салгьна гисн зокал хаджгар. Энүнэ тускар хадвр үзгтэ үгмүдиг бас салгьдэ, онгдан мбрт бичдэ болх зокал гаргьхмн. Улгүрнэ: кб-дл-мш-ч-нр—гидж таслдж болхмн. Дакад болхла, хальмг келнэ нилдвр бурдлгд хадвр үзгүд баядмн. Улгүрнэ: мбрн, модн-гисн үгмүдиг салгьдэ шин мбрт бичдэ болхмн: мбрн, модн. Болв хойр нилдврэс тогтсн нег үгн салгьдэ болшго сам харгьна. Улгүрнэ: арат, улан—гилг үгмүдиг салгьдэ арат, улан—гидж бичдэ болшго. Эн төрин тускар бас күүндвр кергтэ, юнъгад гихлэ, зэрмдэн нег үзг салгьдэ биччхэнэ: кбвнч—кбв-нч, савнч—сав-нч.

Баялгнэ нертэ олн то бурдлгдгдн йир олн энду орна. Олн то эс керггдсн цагт, бас олн тоод баялгнэ нер биччхэнэ. Улгүрнэ: олн айн—гидж бичхнн орч олн амтс—гидж биччхэнэ. Амтн—гисн үгд нег то уга, олн юм темдгдэжнэ. Эс гидж зэрмдэн хойр залгьлт (суффикс) авч олн то бурднэ: хбблуд, мбрлуд, чикяр болхла: хбд, мбрд.

Тодрха биш эгшг

Орфографин төрин нег эрхн айнгнэ болдэж күүндгдх төрнэ тодрха биш эгшг үзг (неясные гласные). Бичччнр, шүлгчнр эн тодрха биш эгшг үзгнр темдгдхдэн йир ик дурга. Теднэ тингэж дурлх зэв. Эн тодрха биш эгшг үзг уга болсар—үгин айс, үгин айт (интонаций) тату болна. Эн тодрха биш эгшгүдиг нургулдж темдгх саната баянэ. Болв ягьдэж, ююггар, хама темдгхэн медх кергтэ. Болв эн төринг мел нег бдрэр күүнджэ хагьлж болшго. Түүрүлд илселевательск колдмш кех кергтэ. Зүгяр тер тодрха биш эгшгн бичхмн гисн цагт, түүг лавта орх, чик ормдн бичх күн цон гарх. Тер төлэд, түүрүлд медчкэд, тегэд эн үзгн авч бичхмн.

Болв мел цугтнэ хбвнн гигад баядэж болшго. Ода эн тодрха биш эгшгн бичх кесг үгин сүүр баянэ.

Эн үзгн темдгхд шинлнх үзг авад керг уга. Мана алфавитн үзгүд улм олн болад дасхд, бичхд зовлнкта болх.

Мана санаггар болхла, йирин алфавитд баясн Э, Е - хойр үзгяр темдгдэж болхмн, зүг хату эгшглэ хату Э бичх, джблн эгшглэ джблн Е бичхмн.

Мана халацар болхла, дав зууран, кен күнчн эндүрл уга ним баядлгтгяр темдгхлхмн:

а) Нег болн хойр нилдвртэ үгмүдт мел эндү угаггар бичдэ болхмн: чонэ, күрне, молэн, морен, бахнэ, зорхэн, келен, ббкүне, хулгьунэ.

б) Загчн янзта үүлдврмүд хадвр үзгяр чилхлэ, терунэ чилгчд эрхэн уга тодрха биш эгшг бичхмн. Тегэд хальмг келнэ хадврар чилгч загчн янзта үүлдвр уга болх. Энүнд күн йирин эндү гаргьшго. Сурэ, биче, умшэ, келе, санэ, сургьэ, тоолэ. Цааранднь залгьлт (суффикс) немэд биччхлэри, тер тодрха биш эгшг үзгн геехмн биш. Улгүрнэ: умшэна, биченэ, сурэна, келенэ.

в) Хальмг келнэ залгьлтсар элв: келн. Тедн заагт кесг олн хадвр үзгэс тогтсн залгьлт (суффиксмүд) бас баянэ. Тер хадвр үзгүдэс тогтсн залгьлтсн дунд тодрха биш эгшг орулдж бичхмн, тигхлэ тедн үг бурдлхлэри дахн эгшг болдэ орх зэвтэ. Улгүрнэ: ДГ—гидж залгьлт эгшг үзг орулдж бичхмн, тер цагт—дег, —гидж залгьлт болх. Теднэ дамдждж бүрсн үгмүд ним баядлгт болх: темдэ, биче-дег, шире-дег, хадлэ, сургьэ-дэг, ке-дег.

Тер мегяр—лгьн—гидж залгьлт тодрха биш эгшг бичхмн: лгьен, эс гидж лгьэн, улгүрнэ: баялгьен, уулгьэн, суулгьэн, саалгьэн, келгьэн, халгьэн.

Эн залгьлтсн йир олар хальмг келнэ олзлгднэ.

Баялгнэ нертэ олн то бурдлгч НР—гидж залгьлтд хойр үзгнн хоорнд ы немдэж нур, эс гидж нур залгьлт кехмн. Олн то бурдлх цагт тер үгмүд ним болдэж гарх: сургьульчнр, адучнр, бичччнр, хббччнр, дүүнир, багшнр, тоочнр.

Мана санаггар болхла, нанчн кесг олн тодрха биш эгшг олзлдж болх үгмүд баянэ. Игдэж эн үзгнр темдгхлэ, йитн эндүрл уга бичдэж чадхмн. Эн кергн цааранднь шиндлэж, тодрха биш эгшгн олзлгдэж өргдэжүлхмн.

Грамматикн туск төр

Хальмг келнэ грамматик одачн диглгдэж гарад уга. Болв эн тускар дегд ик меткэн-зүткэн уга.

Одгэ цагт мана келнэ халхар сургьульта улс олн зүсн халайтэ. Профессор Санжеевин грамматикд амр книсквр 7 айнг—баг болдэж хувагджд. Профессор Пашков програм халайдэжгэд, 3 баг книсквр үлдэн. Бата Бадмаевин дайна бим гарсн тавлч класснн грамматикд 5 баг книсквр гидж йовна. Эн сэн йовдл биш. Энүг халайдэж батлхмн.

Мана санаггар болхла, хальмг келнэ амр книскврн

багар айнггэд керг уга. Хальмг келнэ залгьлт (суффикс) иктэ келн болдэж. Залгьлтн чинриь олн болна. Тер учрар мана хальмг келнэ орс келнэ дүн-гүлнэ гисн эндү йовдл. Юнъгад гихлэ, орс келнэ үгин чилгч ик чинртэ болна. Орс келнэ 3 баг книсквр баяхнр цуггар медихэнэ, тедниг падежин чилгчяр халайж 3 баг келнэ. Хальмг келн болхла, падежмүд залгьлтсар (суффиксмүд) дамдждэж бурднэ, падежмүдт чилгч уга.

Хальмг келнэ книскврн багдэж хувахларн, үгин унэгд (корень) баях үзг геелрсн, эс геелрсэр авч хувана. Улгүрхл, күрн—гисн үг нег баг, темэн—гисн талдан баг болна. Хоюри эн үгмүд Н гидг чилгчтэ болна. Нег үзгяр чилгч хойр үгн хойр баг келдэж хувана, юнъгад гихлэ, темэн—гидг гемнч падеждэн Н—үзгэн геенэ—темэг—болна. Зүгар күрн—гидг үг гемнч падеждэн Н—үзгэн геехч—күрнн болна.

Тигдэж үг болгьнд баг книсквр гаргьхлэ, мана келнэ 9—10 баг книсквр гархмн. Школд эднн дасхд зовлнкта, тер учрар книскврнн баг дасхмн биш. Научн грамматикд элнн багдэж айнггдэж болхмн.

Падежмүдин тускар бас олн халайж баянэ. Цагтан мана келнэ 11 падеж баяла, ода 8—9 падеж үлдэж йовна. Хальмг келнэ тулгч падеж, үгин икн-нэж келгдэж уга нег падеж баянэ. Улгүрнэ: цааснэ, дегтрэ, үзгид гидж келдэж болшго. Мана санаггар болхла, ца салу бичгдлг хббт үг болх зэвтэ. Стол дор, стол деер гидж келгднэ, күзү цэ, бвдг цэ гилж келдэж болхмн. Тер цэ падежин залгьлт (суффикс) биш, хббтн үг. Тигхлэ тер шинлнх падеж биш. Дакад чинрэн негдгч хамцүлгч болн нилдүлгч падеж гидж баянэ. Эн падежмүдин тускар нег лавта бат зокал гаргьхмн.

Пунктуационн төр хальмг келнэ мел шин төр биш. Зайнхгснн хоорнд ямаран темдгтэвхн медх кергтэ. Хальмг келнэ зэрмдэн зайтоной тас тэвгдншг цагт, үг олн болсар, халайдэжгэд, тэвчкнэ. Улгүрнэ: Бадм Дордэж хойр мал улсдэжана. Грамматикн зокал болхла, эн зайнгд зайтоной керг уга, тер юнъгад гихлэ, хойр—гисн үг тер нег зүсн үгмүдиг нилдүлджэйнэ. Зэрмдэн ил тэвх зайтоной тэвгдхн, улгүрнэ: Баснч мбрнэсн буучкад, махлаган авчкад, нар халайгэд зогсв.

Эн тускар нанчн кесг төр баянэ, газетд бичхэ статья цугтнэ келдэж болшго. Болв кавычкэ кезэ бичх, аль хальмг келнэ кавычкэ угаггар бичдэ болхнн, эднэ тускар санх кергтэ. Улгүрнэ: Ленинэ нертэ колхоз, Ленин—гидг колхоз, колхоз Ленин—гисн цуггар кавычкэ угаггар болчн, кавычкэс болчн медгдн гисн болдмн.